

Michel Foucault: **Het gebruik van de lust; De zorg voor zichzelf**, resp. deel 2 en 3 van **Geschiedenis van de seksualiteit**, SUN, Nijmegen 1984-85.

David Bos (red.): **Michel Foucault in gesprek**, De Woelrat, Amsterdam 1985.

In het tweede en derde deel van zijn *Geschiedenis van de seksualiteit*, die binnen één jaar in het Nederlands werden vertaald, heeft Michel Foucault een andere weg bewandeld dan hij in het eerste inleidende deel, *De wil tot weten* (1976), had uitgestippeld. Nadat hij daarin had geopperd dat onze beleving van seksualiteit een produkt van de 19e eeuw is, achtte Foucault het nodig om na te gaan hoe in de oudheid werd gedacht over de mens als wezen dat begeert. Tijdens dat onderzoek verschoof zijn aandacht van de wijze waarop individuen beheerst werden door het samenspel van kennis en macht naar de wijze waarop ze zichzelf, uit vrije wil, beheersten. In zijn boeken over de Grieks-Romeinse cultuur gaat het niet om anonieme beheersingsstrategieën, maar om 'zelftechnieken', dat wil zeggen de middelen die individuen in staat stellen zich zo te gedragen dat zij zich volmaakt, harmonieus, gelukkig of rein voelen. Vanuit dit perspectief, de verhouding tot het zelf, laat Foucault door middel van een nauwgezette analyse van enkele klassieke teksten zien dat we de wortels van de westerse problematisering van seksualiteit bij de Grieken moeten zoeken. Zeer genuanceerd wijst hij op zowel de continuïteit als de verschillen tussen de Grieks-Romeinse ethiek en de christelijke moraal.

In *Het gebruik van de lust* beschrijft Foucault in hoeverre seksueel gedrag in de oudheid voorwerp van morele zorg was. Seksuele verlangens en activiteiten werden weliswaar niet als slecht of zondig beschouwd zoals in het latere christendom, maar ze gaven wel aanleiding tot bezorgdheid omdat ze tot overmaat en buitensporigheid konden leiden. Zelfbeheersing stond voorop bij de Grieken. Zij streefden niet naar overwinning of uitbanning van de begeerte, maar ze achtten het wel wenselijk om de juiste maat te houden in het belang van gezondheid en reputatie, van een ethisch en esthetisch verantwoorde levensstijl. Die discussie over seksualiteit leidde niet tot aan een ieder opgelegde geboden en verboden, maar tot een ethiek waarin de keuze voor een bepaald gedragspatroon centraal stond. In die zin hadden de ethische voorschriften alleen betrekking op vrije mannen, die hun eigen hartstochten dienden te beteugelen omdat ze hun status als burger van de stadstaat wilden ophouden en omdat zij over anderen (vrouwen en slaven) heersten. Zichzelf beheersen, zijn huishouding bestieren en aan het bestuur van de stadstaat deelnemen lagen in elkaars verlengde.

De Grieken associeerden seksuele activiteiten met hiërarchische maatschappelijke verhoudingen. Het was niet zozeer van belang of het verlangen zich op een vrouw of een jongen richtte, maar het ging er om welke rol (actief of passief) in het seksuele contact werd

ingenomen. Wat betreft de contacten tussen man en vrouw of tussen vrije en slaaf waren er geen problemen: vrouwen en slaven namen in de maatschappij ondergeschikte posities in en konden derhalve zonder bezwaar de passieve rol vervullen. De vermaarde Griekse knapenliefde riep wel problemen op en juist daarom werd er volgens Foucault zoveel aandacht aan geschonken. Vanwege de strikte rolverdeling actief-passief bevond de knaap zich als lustobject in een moeilijke positie. De vrije knaap behoorde met het oog op zijn toekomstige status eigenlijk geen onderdanige rol te vervullen zoals een vrouw of een slaaf. Er ontwikkelde zich tegen deze achtergrond een complex van gedragsregels rond de knapenliefde: een filosofie rond de (pedagogische) eros.

Mede vanwege de specifieke problemen die inherent waren aan de Griekse eros verloor de knapenliefde in de Romeinse tijd aan betekenis. In *De zorg voor zichzelf* zet Foucault minutieus uiteen dat het huwelijk steeds meer waarde kreeg ten koste van buitenechtelijke relaties met zowel vrouwen als knapen. Terwijl het huwelijk in de Griekse stadstaat voornamelijk een zakelijke verbintenis was, werd het in de Romeinse tijd in toenemende mate een op gelijkwaardigheid gebaseerde affectieve band tussen man en vrouw die wederzijdse trouw eiste. Het ideaal van de vriendschap dat aanvankelijk in de eerste plaats voor de knapenliefde gold, werd nu wenselijk geacht voor het huwelijk. Terwijl de seksualiteit, vanwege de strikte rolverdeling actief versus passief, in de knapenliefde problemen opriep, kon zij in het huwelijk wel met genegenheid en wederzijds respect verbonden worden.

Foucault constateert verder dat de bezorgdheid omtrent seksualiteit in de eerste eeuwen van onze jaartelling toenam. De grotere bezorgdheid uitte zich niet zozeer in een verscherping van geboden en verboden maar in een intensivering van het zelfonderzoek; dat wil zeggen men ging nauwkeurig na welke houding men het beste kon innemen te aanzien van de in het innerlijk sluimerende driften en verlangens. Het ging de Romeinen weliswaar nog steeds om een afgewogen levensstijl waarvoor een minderheid bewust koos, maar Foucault laat zien dat de christelijke moraal in de kiem aanwezig was. De praktijk van het zelfonderzoek werd in het christendom gebruikt om aan iedereen een moraal voor te schrijven. Het christendom impliceerde de plicht tot waarheid over het zelf; het zelf moest doorgond worden om jezelf te kunnen zuiveren van zondige begeerten.

Als 'historicus van het heden' achtte Foucault zijn studies over de oudheid van belang voor actuele discussies; dat blijkt uit een aantal interviews die onlangs bij De Woelrat in Nederlandse vertaling verschenen onder de titel *Michel Foucault in gesprek*. Hoewel hij de Grieks-Romeinse cultuur met gemengde gevoelens bekeek, vond hij het van grote waarde dat de klassieke ethiek niet gebaseerd was op religieuze geboden, juridische regels of wetenschappelijke kennis. In een van de interviews plaatst hij de Griekse cultivering van het zelf, de vormgeving van het leven als een kunstwerk tegenover het streven naar zelfontplooiing in de hedendaagse welzijnsmaatschappij, waarbij het gaat om het ontdekken en bevrijden van het 'ware' zelf. Hij kritiseert hedendaagse emancipatiebewegingen omdat ze, vaak op basis van psychologische kennis van het zelf, zoveel nadruk leggen op authenticiteit en identiteit.

De huidige homobeweging, zo merkt Foucault in een ander interview op, zou seksuele bevrijding niet als einddoel maar als uitgangspunt kunnen beschouwen om te experimenteren met levensstijlen. 'Dokters, psychiaters en bevrijders hebben het altijd over het verlangen, nooit over plezier. "We moeten onze verlangens bevrijden", zeggen ze. Nee, we moeten nieuwe vormen van plezier scheppen. Het verlangen volgt wel'. Aldus wijst Foucault er nog eens op dat cultuur niet tegenover een zogenaamde natuurlijke seksualiteit staat, maar juist voorwaarde is voor een optimale beleving ervan.

Harry Oosterhuis

Mattias Duyves, Gert Hekma, Paula Koelemij (samenstelling): **Onder mannen, onder vrouwen. Studies in homosociale emancipatie**, SUA, Amsterdam 1984.

In de zomer van 1983 vond in Amsterdam het internationale congres *Among men, among women. Sociological and historical recognition of homosocial arrangements* plaats, georganiseerd door homostudies en vrouwenstudies van de Universiteit van Amsterdam. Ruim 150 mannen en vrouwen uit de westerse wereld waren bijeen om ruim 80 bijdragen te bespreken. Een deel van deze bijdragen verscheen in een slordig verzorgde bundel met een ongelukkig gekozen ondertitel. Homostudies is zoals vrouwenstudies of gerontologie een jonge interfacultaire wetenschapsdiscipline en vormt niet alleen een nieuwe kennissamenleving, maar exploreert, fabriceert en consolideert ook nieuwe kennisgebieden. Bepaalde groepen, maatschappelijke bewegingen dan wel gebeurtenissen fungeren als basis en uitgangspunt voor onderzoek en theorievorming. Zulke disciplines noem ik 'subjectdisciplines'. Zij ontleen hun bestaan enerzijds aan bepaalde maatschappelijke bewegingen of veranderingen en anderzijds aan een onderwaardering dan wel onderbelichting van hun afzonderlijke domeinen van studie door traditionele takken van wetenschap.

Wil een subjectdiscipline als een zelfstandige wetenschapsdiscipline worden erkend, dan is het van belang aan te geven wat het domein van onderzoek en theorievorming is. Een verwijzing alléén naar bijvoorbeeld een emancipatiebeweging is dan niet voldoende. De bundel *Onder mannen, onder vrouwen* is een aanzet tot een dergelijke discussie, vooral in het redactionele 'Bij voorbaat'. Hierin wordt onder meer gesteld dat de 'bijdragen van de auteurs (zich richten op) de sociale en historische betekenis van "geslachtsgenootschap" en op het besef daarvan onder mannen en onder vrouwen'. Volgens de redactie zou het namelijk wetenschappelijk en emancipatoir onjuist en onvolledig zijn 'homoseksualiteit' als het enige domein van homostudies te beschouwen. 'Door aard, herkomst, patent en grondslag van het kernbegrip homoseksualiteit loopt de literatuur- en maatschappijwetenschappelijke vernieuwing in lesbo- en homostudies gevaar om het klinische karakter te hernemen waarmee in de wetenschap niet helemaal en in de maatschappij helemaal niet gebroken is. Tekenend is dat ondanks gefundeerde kritiek op het wetenschappelijk geheide denkbild van homoseksualiteit, het tevens centraal is gebleven bij de zelf ontwikkelde afbakening van homo- en lesbostudies'. Het domein van homostudies zou daarom niet homoseksualiteit alswel 'groepsvormingsprocessen onder geslachtsgenoten op basis van geslachtsgenootschap' moeten zijn, kortom 'homosociale arrangementen'. Belangrijke thema's daarin zouden zijn sekseconstructie, geslachtsrolsocialisatie en seksespecifieke groepsvorming.

De redactie zou er goed aan hebben gedaan méér accent te leggen op wetenschappelijk relevante argumenten ter verdediging van de voorgestelde koerswijziging. Zij besteedt in haar inleiding evenwel te veel aandacht aan een discussie met homostudies Utrecht (Tielman en Schuyf) over de emancipatoire reikwijdte van het concept homosociale arrangementen. Dat is vooralsnog een vruchteloze discussie. In het redactionele 'Bij voorbaat' hadden emancipatoire argumenten op het tweede plan horen te staan. Wetenschap en emancipatie sluiten elkaar niet uit, maar vereisen wel ongelijksoortige argumenten. Daarenboven zouden homologen zélf de nodige scepsis moeten hebben bij emancipatiegedachten uit naam van 'de' wetenschap.

De bundel bevat veertien artikelen, waarvan vijf van de hand van vrouwen. Tien zijn geschreven door buitenlandse gasten van het congres en vier door Nederlanders. De meeste auteurs hanteren in hun artikelen een sociaal-historische invalshoek. Met name het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw hebben hun aandacht. In die tijd werd homoseksualiteit een persoonsgebonden eigenschap. Groepsvorming onder mannen en

onder vrouwen kwam toen meer en meer in een kwaad daglicht te staan. Het niet onvermijdelijke proces van pathologiseren van homoseksualiteit beschrijven Hekma en Faderman respectievelijk voor mannen en vrouwen. De historicus Boon behandelt de meningsvorming over sodomie in de achttiende eeuw en meent dat het psychologiseren van sodomie reeds rond 1730 valt waar te nemen. Meijer laat overtuigend zien dat vrouwenvriendschappen in de achttiende eeuw nog gevrijwaard waren van de 'beschuldiging' van homoseksualiteit. Andere mechanismes ter verdachtmaking waren toen werkzaam. Mosse legt verbanden tussen de vestiging van burgerlijke fatsoensnormen in de negentiende eeuw en de vervolging van joden en homoseksuelen door nationaal-socialisten in de twintigste eeuw. Chauncey en Sanders geven inzicht in de conflicten die aan het begin van de twintigste eeuw ontstaan tussen homoseksualiteit en homosocialiteit. Smith-Rosenberg besteedt aandacht aan de seksualisering van de taal en de politisering van het lichaam, vooral in de negentiende eeuw. Schwartz bespreekt vrouwennetwerken in Duitsland rond de eeuwwisseling. De Franse socioloog Maffesoli geeft een – niet altijd even goed geslaagde – 'nuchtere en vrijmoedige' analyse van het 'dionysische'. De letterkundige Green ziet masculinisme in de literatuur als een 'cultuur van bespiegeling' en een 'culturele stijl'. Martin besteedt aandacht aan mannenvriendschappen en maatschappijkritiek in de roman *Moby Dick*. De geschiedenis van vrouwenvriendschappen moet volgens Bonnet door middel van sociaal handelen gestalte worden gegeven. Een onderhoud tussen Barbedette en Foucault over de mogelijkheid en wenselijkheid van het scheppen van nieuwe culturele vormen door de homobeweging opent de reeks artikelen.

Het zijn met name de bijdragen van Smith-Rosenberg, Mosse en Faderman die opvallen door hun uitzonderlijke kwaliteit. In hoeverre het homosociale arrangement als domein van homostudies meer vruchten zal afwerpen, zal de tijd ons leren. Misschien een tweede congres in 1990?

Klaas H. Soesbeek

Stephen O. Murray: **Social theory, homosexual relations**, Gai Saber Monograph no. 3, New York 1984.

Stephen O. Murray belooft de lezer in het voorwoord van zijn boek een 'mer à boire'. Niet alleen wil Murray de sociologische traditie met haar wisselende marxistische, functionalistische en symbolisch-interactionistische perspectieven onderzoeken op de mogelijkheden die zij biedt om recente ontwikkelingen van homocultuur en -organisatie te begrijpen; tevens zullen, zo belooft de auteur, de mythes die de homobeweging zelf heeft gecreëerd met betrekking tot haar ontstaan en verloop op hun realiteitsgehalte getoetst worden. Dat alles binnen een bestek van 57 pagina's. Na lezing is duidelijk dat Murray maar zeer ten dele in zijn opzet geslaagd is.

Centraal in Murray's kritiek op de belangrijkste sociale theorieën staat de onderschatting van wat in (neo)marxistische termen nog wel eens omschreven wordt met de pejoratieve term 'particularistische belangen'; In weerwil van sociologische verwachtingen van vóór de tweede wereldoorlog zijn andere dan klassebelangen een steeds grotere rol gaan spelen in het sociale en politieke leven. In tegenstelling tot het befaamde beeld van de 'melting pot', die assimilatie aller mensen, is juist de articulatie van specifieke kenmerken als ethniciteit, geslacht en seksuele voorkeur, uitgedragen door raciale groepen, vrouwenbewegingen, homogroeperingen van toenemende politieke betekenis geweest. Het is dit proces van de-assimilatie, aldus Murray, waarin de groei van de homobeweging begrepen dient te worden.

Interessant is, dat Murray wel een ontwikkeling van specialisering signaleert binnen de homobeweging, in de vorm van S/M-ers, fetichisten en clones, die ieder op hun eigen manier vormgeven aan het homoseksuele verlangen, maar weigert daarin een zelfde proces van de-assimilatie te zien, terwijl hij juist sociologen vóór hem verwijt het proces van de-assimilatie niet onderkend te hebben. Weliswaar, meent Murray, zijn er verschillende vormen van homoseksualiteit, afhankelijk van tijd en plaats, maar de suggestie dat er een ongelimiteerde variëteit van homoseksualiteiten zou bestaan, wijst hij van de hand.

Vooraf de Engelse sociologen Jeffrey Weeks en Kenneth Plummer krijgen het hier zwaar te verduren. Zij zouden geen oog hebben voor de homoseksuele constante in de geschiedenis wanneer zij, in navolging van Michel Foucault betogen dat homoseksualiteit een 19e-eeuwse constructie is, even arbitrair als 19e-eeuwse sjablonen van onanisten en demi-mondaines. Waar Weeks en Plummer wijzen op de historische begrensdeheid van het begrip homoseksualiteit, verwijt Murray hen het bestaan van homoseksuelen te ontkennen. Murray, die zojuist nog de vinger had gelegd op het verzwegen sociologische hoofdstuk van de de-assimilatie, verandert hier plotseling in een conservator van de homoseksuele eenheid, bang voor scheurtjes en barstjes.

Hier eindigt het boek, op het moment dat de lezer inmiddels wel erg nieuwsgierig is geworden naar Murray's eigen sociologische benadering van homoseksualiteit. Helaas, de auteur zwijgt in alle talen.

Stephan Sanders

R. Tielman, **Homoseksualiteit in Nederland. Studie van een emancipatiebeweging**, Boom, Meppel 1982.

Tielmans proefschrift *Homoseksualiteit in Nederland* (1982) is het eerste en tot nu toe enige overzicht van belangwekkende gebeurtenissen in verband met homoseksualiteit in deze en voorbije eeuwen.

Het grootste deel van het werk handelt over doel, vorm en functie van twee opeenvolgende emancipatiebewegingen in Nederland in hun maatschappelijke context: de Nederlandse afdeling van het Wissenschaftliches Humanitäres Komitee en het COC. Het eerste werd door de liberale jurist Schorer in 1911 opgericht na de invoering van artikel 248bis, dat seksuele omgang tussen meerder- en minderjarige van hetzelfde geslacht strafbaar stelde. In 1946 werd het NWHK opgevolgd door het huidige COC, dat zich anders dan het NWHK vooral naar binnen richtte: zeker in de eerste decennia van z'n bestaan had het COC een schuilkerderfunctie voor zijn leden. De oprichting van beide organisaties past volgens Tielman binnen de traditie van het zuilensysteem. Het voortbestaan van de organisaties zou gegarandeerd zijn door het respect voor de pluriformiteit in een verzuilde samenleving. Bovendien volgden beide organisaties een sleutelfigurenstrategie, die erop neer kwam dat leidende personen binnen de zuilen benaderd werden en dat zou dan geleid hebben tot belangrijke successen voor de homobeweging.

In zijn inleiding belooft Tielman een sociologische beschrijving en analyse te leveren van de achterstelling van homoseksuele mannen en vrouwen alsmede van veranderingen daarin. Wat de analyse betreft hanteert de auteur een macro-, meso-, micromodel. En daar beginnen de eerste problemen. Al te vaak hanteert Tielman het model uitsluitend als beschrijvingsmodel en analyseert hij niets, tenzij reeksen van oppervlakkige noties voor analyse moeten doorgaan. Pijnlijker nog is het feit dat het Tielman als socioloog aan een sociologie van de homoseksualiteit ontbreekt, hoewel hij een van de verdedigers daarvan (K. Plummer, *The making of the modern homosexual*, 1981) aanhaalt. Centraal in die

benadering staat de vraag naar het hoe en waarom van de categorisering van seksualiteit in de negentiende eeuw en de daarmee gepaard gaande opkomst van de categorie homoseksuelen. Weliswaar neemt Tielman dit 'constructivistische' uitgangspunt – de homoseksuele identiteit als gemaakt en subjectief verschijnsel – over, maar dat heeft geen of hoogstens tegenstrijdige consequenties voor zijn historische benadering. Zelfs terwijl hij aangeeft dat homoseksualiteit in de klassieke oudheid iets anders is dan de hedendaagse en sodomie in de zeventiende eeuw iets anders is dan homoseksualiteit, weerhoudt hem dat er niet van om het over homoseksuelen in de oudheid of de zeventiende eeuw te hebben. Hij heeft geen oog voor het feit dat andere woorden ook werkelijk met een andere perceptie en beleving van homoseksueel gedrag te maken hebben. Daardoor komt hij tot anachronistische uitspraken over verdraagzaamheid in het verleden, die hij – hoe kan het ook anders – koppelt aan het wisselend tij van economische en politieke voor- en tegenspoed. Het zal dan ook geen verwondering wekken dat de zeventiende eeuw mede onder invloed van de humanisten (sic) bij hem een periode van – nee geen tolerantie – maar van lijdzaamheid is tegenover homoseksualiteit, terwijl de achttiende eeuw een periode van vervolgingen wordt. Dat leidt weer tot prietpraat als: 'Zolang het voor de wind gaat, is het niet moeilijk het beginsel "leven en laten leven" te huldigen. Maar of dit een werkelijke verdraagzaamheid is blijkt echter in tijden van nood: dan leert men zijn vrienden kennen' (p. 61-62).

In samenhang met een andere perceptie van homoseksueel gedrag in het verleden is er sprake van een andere en veranderende organisatie van homoseksueel gedrag: de subcultuur. Maar door zijn anachronistische visie op homoseksualiteit komt Tielman tot apert onjuiste uitspraken als zou de subcultuur bij de sodomietenvervolgingen van 1730 vernietigd zijn om pas in de twintigste eeuw weer op te bloeien. Van die nieuwe subcultuur beweert hij ook nog dat die beïnvloed werd door de verzuiling. Die opmerking is alleen te begrijpen als men bedenkt dat emancipatiebeweging en subcultuur voor hem één en dezelfde zijn. Vandaar ook zijn wel heel opmerkelijke bewering dat de homobeweging in Nederland een vercommercialisering van de subcultuur heeft weten te voorkomen.

Pioniersarbeid recenseren wordt al gauw een kwestie van prijsschieten en dat doet geen recht aan Tielmans constatering (in de tweede druk van zijn boek) dat hij erin geslaagd is een groot publiek te bereiken. Een wetenschappelijk onderzoeker heeft echter weinig reden voor coulantie als hij de vele feilen van dit proefschrift in ogenschouw neemt. Naast zijn oppervlakkige sociologische beschrijving hangt Tielmans historisch inzicht aan elkaar van clichés en misvattingen: Na de duistere middeleeuwen breekt het humanisme aan dat blijkbaar in niets verschilt van hedendaags humanisme. Voor de Verlichting (toen ging de lamp aan), lijkt de auteur te hebben rondgekeken op de gelijknamige afdeling van de Bijenkorf. De ronduit schandelijke hoeveelheid fouten en tegenstrijdigheden maakt het boek volstrekt onbetrouwbaar en dat wordt nog erger door de chaotische annotatie: auteursnaam met jaartal en zo nu en dan een paginaverwijzing. De bibliografie heeft meer weg van een leeslijst dan van verwerkte literatuur. Tielman is ongetwijfeld gedreven geweest door de meest eerbare bedoelingen, zoals ook wel blijkt uit zijn poging de integratiepolitiek van het COC een soort wetenschappelijke basis te geven. Maar eerbare bedoelingen maken nog geen wetenschap. Het minste dat men van wetenschappelijke pioniersarbeid zou mogen verwachten is dat het een kompas biedt voor verder onderzoek. Wie op Tielmans kompas vaart loopt echter geheid schipbreuk.

Theo van der Meer

George L. Mosse: *Nationalism and sexuality. Respectability and abnormal sexuality in modern Europe*, Howard Fertig, New York 1985.

In krap 200 pagina's gaat de Amerikaanse historicus George Mosse in op de complexe verhouding tussen seksualiteit, burgerlijk fatsoen en nationalisme gedurende de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Het zal de lezer van *Nationalism and sexuality* wellicht enige moeite kosten om de hoofdpijn van Mosse's betoog vast te houden. Hij draagt een enorme hoeveelheid gegevens aan, bewandelt talrijke zijweggetjes, maakt soms plotse linge en grote sprongen in tijd en ruimte – Duitsland staat centraal, maar Mosse trekt voortdurend vergelijkingen met Engeland, Frankrijk en Italië – en legt ondertussen verbanden tussen op het eerste gezicht uiteenlopende verschijnselen zoals de medische seksuologie, literaire stromingen, schilder- en beeldhouwkunst, nudisme, jeugdbeweging, mannenvriendschappen, racisme en fascisme. Ondanks enige tekortkomingen (waaronder een onzorgvuldig gebruik van bronnen en soms te snel geponeerde generalisaties) verdient dit boek aandacht omdat het tot verder historisch onderzoek kan inspireren, met name op het gebied van mannelijke homoseksualiteit.

Mosse's uitgangspunt dat een duidelijk onderscheid tussen zogenaamde normale en abnormale seksualiteit van fundamenteel belang was in het burgerlijk fatsoensideaal zoals dat zich vanaf het eind van de achttiende eeuw ontwikkelde is niet verrassend. Opmerkelijk is hoe hij vervolgens de ontwikkeling van het negentiende-eeuwse nationalisme in zijn analyse betreft. Zijn boek is zo boeiend omdat hij duidelijk maakt dat er in de relatie tussen nationalisme en seksualiteit twee aspecten te onderscheiden zijn waartussen een voortdurende spanning bestond. Enerzijds kon men zich in het burgerlijk fatsoensoffensief beroepen op nationalistische waarden om seksualiteit te beteugelen; het nationalisme droeg bij tot stigmatisering van vrijwel alle seks buiten het huwelijk en het versterkte het onderscheid tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid. Anderzijds, zo stelt Mosse, bezat het nationalisme vooral in visueel opzicht een erotische dimensie. Het nationalisme droeg er weliswaar in grote mate toe bij dat veranderende en 'vrijere' opvattingen over lichamelijkeheid in het gaeel van het fatsoen konden worden gebracht, maar tegelijkertijd vormden de erotische implicaties van nationalistische ideaalbeelden een voortdurende bedreiging van de burgerlijke normen ten aanzien van seksualiteit. Mosse laat dit voornamelijk zien aan de hand van de dubbelzinnige relatie tussen het nationalistische mannelijkheidsideaal en homoseksualiteit. Lichamelijke schoonheid en mannelijkheid vervulden een belangrijke rol in het nationalisme, vooral in Duitsland en Engeland, aldus Mosse. Het naakte mannelijke lichaam, dat aan klassieke Griekse schoonheidsidealen beantwoordde, was een aantrekkelijk symbool voor de natie. Mannelijkheid werd geassocieerd met kracht, beheersing en harmonie, kwaliteiten die nodig werden geacht om vrouwelijke verslapping en andere kwalijke gevolgen van de modernisering tegen te gaan. Hoewel mannelijke schoonheid door de nadruk op Griekse en nationalistische idealen van seksualiteit gezuiverd werd en naaktheid op die manier aangepast werd aan de fatsoensnormen waren homo-erotische associaties niet uit te wissen. 'The male eros tended to haunt modern nationalism' aldus Mosse (p. 64). Vooral in Duitsland, waarop Mosse zijn betoog toespitst, werd het homo-erotische aspect van het nationalisme nog eens versterkt door de verheerlijking van de mannenvriendschap en in het bijzonder de *Männerbund*, een 'homosociaal arrangement' bij uitstek. De spanning tussen de homo-erotische implicaties van het Duitse nationalisme en de noodzaak het fatsoen op te houden had in het nationaal-socialisme dramatische gevolgen. Een van Mosses belangrijkste conclusies is dat de homovervolgving in het Derde Rijk voor een belangrijk deel te verklaren is uit de angst van de nazi's dat hun mannenbond zou ontaarden in homoseksualiteit.

De verdienste van Mosse is mijns inziens dat hij laat zien dat de geschiedenis van homoseksualiteit nauw verbonden is met opvattingen over mannelijkheid en 'homosociale arrangementen', en dat hij deze plaatst in politieke en sociale ontwikkelingen. Bovendien blijkt uit zijn onderzoek dat die geschiedenis niet uitsluitend in termen van onderdrukking en bevrijding beschreven kan worden.

Harry Oosterhuis

Ronald Kolpa, Harry Oosterhuis, Theo Schut en Lex van Vorselen (red.): **Fascisme en homoseksualiteit**, SUA-De Woelrat, Amsterdam 1985

'Hoe komt het dat wij in antifascistische kranten de combinatie "moordenaars en pederasten" bijna net zo vaak lezen als in nazibladen de combinatie "volksverraders en joden"? Is het woord pederast een scheldwoord, alleen omdat er in nationaal-socialistische afdelingen veel mannen zouden zitten, die van jonge mannen houden en niet van vrouwen?' Deze constatering en vragen waren in 1934 voor de Duitse auteur Klaus Mann aanleiding om fel van leer te trekken tegen de manier waarop de linkse pers vooroordelen tegen homoseksualiteit misbruikte, om haar lezers afschuw van het nationaal-socialisme in te boezemen. Tot op heden is het protest van Mann actueel gebleven. Hoe vaak stuiten we immers niet in romans en films over de 'decadente' Weimarrepubliek op hetzelfde beeld van een perverse verstrengeling van nazisme en homoseksualiteit? Toch moet het zo langzamerhand tot iedereen zijn doorgedrongen dat de nazi's ook graag homo's vermoordden. In recente historische studies wordt het aantal van hun slachtoffers op ongeveer 10.000 geschat. Hoe moeten we deze paradox interpreteren? Wat vonden sommige homoseksuele mannen zo aantrekkelijk aan het Duitse fascisme en wat vond de partijleiding juist zo afschuwelijk aan hen, dat zij tenslotte massaal vervolgd werden?

Deze vragen staan centraal in *Fascisme en homoseksualiteit*, een bundel artikelen over verschillende aspecten van de relatie tussen reactionaire politiek en afwijkend seksueel gedrag. Doel van de samenstellers is onder meer te laten zien welke lessen er uit het recente verleden kunnen worden getrokken. Zij worden daarbij gemotiveerd door hun verontrusting over fascistische tendensen in de Nederlandse samenleving. Of zij met deze constatering gelijk hebben en of het gevaar, dat zij menen te zien inderdaad neerkomt op een soort van historische herhaling, laat ik in het midden. Het boek dankt naar mijn mening zijn waarde niet zozeer aan die politieke bedoelingen alswel aan de interessante analyses van de rol van de homoseksualiteit tijdens de voorgeschiedenis en de heerschappij van het nazisme. Die rol wordt vanuit zoveel verschillende invalshoeken bestudeerd, dat er een veelzijdig beeld ontstaat van de ingewikkelde verhouding tussen fascisme en homoseksualiteit.

De historische achtergrond van de mannelijkheidscultus, die het nazisme voor sommige homoseksuelen zo aantrekkelijk maakte, wordt geschetst in de bijdrage van de Duits-Amerikaanse historicus George Mosse. Harry Oosterhuis gaat in zijn artikel nader in op de 'Männerbundideologie' van een aantal conservatieve homoseksuelen en fascistische ideologen; hij probeert een verklaring te geven voor de homovervolgung. Hij geeft ook een toelichting op de vertaling van Klaus Manns aanval op de linkse pers. Vervolgens zijn twee bijdragen opgenomen, die het onderwerp vanuit de kunst benaderen. De eerste is van de hand van de Germanist Rainer Bohn en behandelt een aantal romans uit de Weimartijd, waarin homo's als 'Übermenschen' worden afgeschilderd. Deze bijdrage acht ik vanwege haar vulgair marxistische aanpak en slechte stijl een ongelukkige keuze. Bescheidener en beter geschreven is het essay van Jan Pieter Emans, waarin de auteur de beeldhouwkunst van de nazi's onmaskert als een instrument voor het kanaliseren van homo-erotische

gevoelens in de richting van militarisme en patriottisme. Stephan Sanders vergelijkt in zijn artikel, dat eveneens een essayistisch karakter draagt, het virulente racisme van Leni Riefenstahl, Hitlers eigen filmregisseuse met de homohaat van de als links bekend staande Eldridge Cleaver, ideoloog van de Black Panthers. Een van de beste stukken werd geschreven door de historicus Pieter Koenders. Het betreft een bestandsopname van zijn uitgebreide onderzoek naar het leven van Nederlandse homoseksuelen tijdens de jaren dertig en de bezetting. Het biedt een schat aan levendige informatie, gewonnen uit origineel bronnenmateriaal. Tenslotte bevat het boek twee pedagogische bijdragen. Lex van Vorselen wil liefhebbers van sadomasochisme ertoe bewegen na te denken over de gevaren die zij lopen om gefascineerd te raken door hedendaagse fascistische organisaties. Maaswinkel, Meyer en Van Berge Henegouwen formuleren een strategie om homoseksuele gevoelens te gebruiken in de strijd tegen racisme en fascisme.

De artikelen van Mosse en Oosterhuis, die nauw op elkaar aansluiten, vond ik de meest belangwekkende bijdragen, omdat zij perspectieven bieden voor verder onderzoek naar de gecompliceerde verhouding tussen de geschiedenis van de homoseksualiteit en die van het fascisme. Mosse heeft zijn sporen verdiend op het terrein van de recente Duitse geschiedenis. Hij heeft een groot aantal boeken op zijn naam staan, waarin hij meestal binnen de perken van de ideeëngeschiedenis bleef. Zijn interesse in de geschiedenis van de seksualiteit lijkt hem ertoe gestimuleerd te hebben om in zijn laatste publikaties het accent te verleggen van ideeën naar fatsoensnormen en aan te sluiten bij het onderzoek naar civilisatieprocessen. Zijn in deze bundel opgenomen opstel is de – helaas niet altijd even geslaagde – vertaling van een voorpublicatie uit zijn inmiddels verschenen studie *Nationalism and sexuality* (zie bespreking elders in dit nummer). Mosse's opstel roept een aantal bedenkingen op. Allereerst is het de vraag of het nationaal-socialisme met zijn mannelijkheidscultus niet te zeer wordt voorgesteld als het logisch sluitstuk van een geschiedenis, die begon met de vriendschaps-cultus in de 18e eeuw. In de tweede plaats vraag ik me af of Mosse wel gelijk heeft wanneer hij het gezin presenteert als de voornaamste instelling voor de burgerlijke repressie van seksualiteit. Welk gezinstype bedoelt hij eigenlijk? Er waren er verschillende, zoals recent onderzoek van gezinshistorici duidelijk maakt. Diezelfde studies wijzen ook vaak op de erotisering van de gezinsbanden in de loop van de vorige eeuw. Het is interessant om in dit verband te wijzen op de houding van nazi-ideologen en conservatieve auteurs als Blüher tegenover het gezinsleven. Zij idealiseerden de mannenbond niet in de laatste plaats als een alternatief voor het gezin, dat in hun ogen een hel van zinnelijkheid was, waarin de kostbare mannelijke eigenschappen bezweken voor de zinnelijkheid van de vrouw. Mosse's voorstelling van het gezin als de haard van seksuele repressie is in tegenspraak met een zinsnede uit het artikel van Oosterhuis. 'Een hechte emotionele band met het gezin', schrijft deze, 'was niet bevorderlijk voor de rol die de man in nauwe verbondenheid met andere mannen diende te vervullen in het fascisme'. Dat was volgens hem ook de reden waarom de mannenbondideologie, ontwikkeld door conservatieve homo's die angst hadden voor een vervrouwelijking van de samenleving, door de nazi's zo goed kon worden gebruikt om mannen vast te leggen op hun rol van soldaat en vrouwen op die van moeder. De nazi's haalden daarmee evenwel ook de homoseksualiteit binnen hun gelederen. Hoe kwam het dan toch tot homovervolgung? Oosterhuis' verklaring is heel plausibel en wordt door de bronnen gesteund. De nazi's voerden volgens hem voornamelijk pragmatische redenen aan. Hun bevolkingspolitiek was bijvoorbeeld onverenigbaar met tolerantie van homoseksualiteit. Daarnaast koesterden zij angst voor oncontroleerbare facties in hun beweging en konden ze beschuldigingen van homoseksualiteit gebruiken om politieke tegenstanders uit te schakelen. Tenslotte gebruikten zij het argument, dat homoseksualiteit egoïsme en gebrek aan discipline in de hand werkten, waaraan het Derde Rijk zou kunnen bezwijken. Toch lijkt het

mij mogelijk, dat er meer dan louter pragmatisme achter de nationaal-socialistische onderdrukking van homoseksualiteit stak. Spreken de bronnen niet ook van angst en paranoia? Om door te dringen tot een vollediger beeld van de oorzaken van een zo vergaande vervolging van homoseksuelen als onder het Hitlerregime is een verder interpreteren van de bronnen noodzakelijk.

Jan Aarts

Mieke de Waal: **Vriendinnen onder elkaar: Travestieten en transseksuelen in Nederland**, Synopsis/De Arbeiderspers, Amsterdam 1982

*Vriendinnen onder elkaar* is een verslag van een etnografisch onderzoek onder de bezoekers van de open avonden van de Werkgroep travestie en transseksualiteit ('T en T') van de NVSH. Gedurende een periode van zo'n twee jaar heeft Mieke de Waal die avonden bezocht en met diverse bezoekers ook daarbuiten contact gehad. Verder heeft zij literatuur bestudeerd, de publiciteit gevolgd en het *Ten T*-blad gelezen. Zij was in die periode studente 'antropologie van de industriële samenleving' aan de RU Utrecht en haar supervisor bij dit onderzoek was Lodewijk Brunt die aan dit boek een voorwoord heeft bijgedragen. Het boek mag daarom beschouwd worden als een voorbeeld van de 'stadsetnografie' zoals die door Bovenkerk en Brunt gepropageerd wordt. Het is een beschrijvende studie van een specifieke 'sociale wereld' vanuit wat genoemd wordt een 'insiders-perspectief'. De keuze van juist deze sociale wereld wordt niet nader verantwoord, maar past heel goed in de nadruk die Bovenkerk en Brunt enige jaren geleden gelegd hebben op 'de rafelrand van de samenleving'.

Howard Schwartz en Jerry Jacobs hebben dit type onderzoek in hun boek *Qualitative sociology* besproken onder de titel 'the reality reconstruction business': de onderzoeker probeert de realiteit zoals die voor de onderzochten bestaat reconstruerend te beschrijven. De onderzoeker, zou men kunnen zeggen, stelt zich op als een vertolker van de visie van de onderzochten. Ook Mieke de Waal heeft haar studie vooral beschrijvend opgezet. De begrippenschema's, die zij hanteert, zijn betrekkelijk voor de hand liggend en ze worden bijna excuserend gebracht als hulpmiddel om het materiaal te ordenen (p. 38). Hoewel schrijfster zich nadrukkelijk 'antropoloog' noemt, zijn haar schema's geheel ontleend aan het werk van sociologen, met name Howard Becker ('deviante loopbaan' en 'deviante subcultuur' uit de eerste hoofdstukken van *Outsiders*) en Erving Goffman ('morele loopbaan' en de fasen van het hanteren van een 'stigma', uit *Stigma*). Het idee van een 'loopbaan', waarin op een gegeven moment het contact met lotgenoten een belangrijke rol gaat spelen, is als basis genomen voor de opbouw van het hele boek. Na een inleiding behandelt het eerste deel de fase van Individueel Isolement, met hoofdstuktitels als 'Hoe kom je erachter?', 'Verdringing' en 'Dubbelleven'. In deel II gaat het dan over de T en T-werkgroep: Een club van 'gelijkgestemden'. Betrokkenen ondervinden in die groep vooral aanvankelijk een enorme opluchting en ondersteuning, en ook een mogelijkheid om zich in een sfeer van acceptatie en anonimiteit 'uit te leven', zij het dat er toch een zekere nadruk op 'respectabiliteit' wordt gelegd. In deel III, Travestiet of Transseksueel?, wordt dit onderscheid eerst besproken aan de hand van een serie wetenschappelijke publikaties, om vervolgens weer te geven hoe betrokkenen hier zelf mee omgaan. Het blijkt dat de 'transen', mede via de uitbundige publiciteit en de invloed van de officiële hulpverlening, beschikken over een vrij hechte ideologie en onder meer tenderen tot één stereotiepe levensverhaal. Zij presenteren zich als iemand die altijd 'geweten heeft', al was dit mogelijk 'verdrongen', dat ze eigenlijk een vrouw was, al had ze een mannenlichaam. De travestieten

vertonen veel meer onderlinge verschillen en hun 'onbedwingbare' neiging om zich in vrouwenkleden te hullen heeft veel meer een fetischistisch-seksuele dan een gender-identiteits betekenis. Terwijl de eersten weten dat ze eigenlijk vrouw *zijn*, twijfelen de tweeden over hun ware aard, maar ervaren ze wel dat ze zich graag als vrouw willen *zien*. Deel IV van het boek behandelt de Praktische Problemen waar betrokkenen voor staan: voor de 'transen' het verkrijgen van de medische behandeling (hormoonkuur en geslachtsveranderende operatie), voor beide groepen het verkrijgen van vrouwelijke attributen en het verbergen van tekenen van lichamelijke mannelijkheid. De T en T-bijeenkomsten zijn hierbij belangrijke gelegenheden voor informatieuitwisseling en advies. In het vijfde en laatste deel, De Buitenwereld, worden de fasen van verberging en bekendmaking behandeld, waarbij een geleidelijke onthulling ten aanzien van een steeds wijder publiek kan plaatsvinden.

een rijk geschakeerd en levendig geïllustreerd beeld van hoe betrokkenen zich op de open avonden en in hun gesprekken met de schrijfster gemanifesteerd hebben. In een korte bespreking kan ik aan die beschrijving geen recht doen, maar de lectuur van dit boek heeft me een globaal idee gegeven van de wereld van T en T en allerlei informatie 'om over na te denken'. Mijn belangrijkste bezwaar is dat de schrijfster dit laatste, het nadenken over de verzamelde gegevens, in zo sterke mate aan haar lezers heeft overgelaten. Met andere woorden: het boek lijdt onder een theoretische armoede en bijna voortdurend heb je als lezer het gevoel dat allerlei analytische kansen ongebruikt gelaten worden. In het begin van het boek legt de onderzoekster zich nadrukkelijk beperkingen op, en dat lijkt mij terecht: 'Waar het mij als antropoloog in dit boek om gaat, is niet zozeer de vraag naar de oorzaken van travestie en transseksualiteit als wel naar de gevolgen van deze "geaardheden" voor het sociale leven van de personen in kwestie' (p. 18). De term 'gevolgen' lijkt mij wat ongelukkig in dit verband; die suggereert iets van automatisch verlopende processen waar betrokkenen geen weet van hebben. In feite gaat het er natuurlijk om wat betrokkenen met hun 'geaardheid' dóen, wat zij 'ervan maken'. Maar dan kan men ook niet om problemen van 'aard' en 'oorzaak' van T en T heen. Die problemen hoeft men als onderzoeker niet op te lossen, maar men moet ze wel behandelen, als problemen waar de onderzochten op bepaalde manieren mee omgaan. Mieke de Waal vertelt daar wel een heleboel over, maar ze stelt deze zaken onvoldoende centraal in de analyse. Zo laat ze regelmatig blijken dat ze de nodige scepsis heeft ten aanzien van de verhalen die haar verteld worden, maar een radicale en systematische analyse ervan als 'accounts' of als 'vertoog' blijft achterwege. Ze is überhaupt wat vaag over de epistemologische status van haar gegevens en de aard van haar analyse. Ze stelt dat 'sociologen en antropologen geen genoeg moeten nemen met wat op het podium gepresenteerd wordt, maar dat zij ook moeten onderzoeken wat zich achter de schermen afspeelt: je moet ontdekken welke werkelijkheid er schuilgaat achter de façades die de leden van de onderzochte groep ophouden' (p. 23). Zij beroept zich hierbij op Goffman, maar ik denk dat Goffman je leert dat je dan die presentaties moet analyseren. Naar mijn oordeel wordt ook in dit boek niet waargemaakt dat er een 'echte werkelijkheid' bestaat 'achter' de opgehouden façades. De 'onthullende' pretenties van dit soort etnografie blijft ook hier in een sfeer van algemene scepsis steken. In de aanvankelijke presentaties wordt het verschil tussen travestie en transseksualiteit vooral in termen van 'zien' versus 'zijn' gedefinieerd. Later, 'na vele gesprekken', komt dan naar voren dat men vooral 'de hoedanigheid waarin men seksueel wil functioneren als maatstaf hanteert' (p. 108, 114-5). Een verwijzing naar de analyse van Michel Foucault van de seksuele bekentenis in *La volonté de savoir* blijft hier helaas achterwege. In zo'n bekentenis is het niet 'de ware werkelijkheid', die naar voren komt (dat zegt Mieke de Waal ook niet). Maar met zo'n bekentenis doet iemand wat, namelijk een bekentenis doen. Als men de overstap naar de

analyse van presentaties als handelingen niet wil maken blijft het onduidelijk wat men dan wel aan het doen is. Een pure 'weergave'? Ook daar lijkt de schrijfster zich toch niet toe te willen beperken.

Er wordt niet veel aandacht besteed aan de wijze waarop de 'ordering van het materiaal' tot stand is gebracht. Er wordt niet verwezen naar systematische procedures als 'analytische inductie' of 'voortdurende vergelijking' c.q. 'gefundeerde theorievorming'. De stijl waarin de beschrijvingen gegeven worden is wat rommelig, het woordgebruik weinig precies. De lezer wordt nogal geplaagd met herhalingen, soms in vrijwel identieke formuleringen.

In zijn ideale vorm combineert een etnografie de verzameling van levensechte, lokale en toevallige informatie met een theoretische, algemene en systematische reflectie. Juist de problematiek van travestie en transseksualiteit zou zich heel goed lenen voor die combinatie. Er is nauwelijks een algemener thema te bedenken dan de hantering van de geslachtsverdeling en de radicale varianten die De Waals onderzochten daar op demonstreren zouden dus bij uitstek kunnen uitnodigen tot fundamenteel denkwerk over dat thema. Ik betreurt het dat het daar niet van gekomen is, maar ik waardeer wat Mieke de Waal van het eerstgenoemde deel van de etnografische opdracht gerealiseerd heeft.

Paul ten Have

**Rüdiger Lautmann: *Der Zwang zur Tugend, Die gesellschaftliche Kontrolle der Sexualitäten*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984.**

Het verband tussen de maatschappelijke controle van seksuele gedragingen en de machtsverhoudingen in de menselijke samenlevingen is, sinds Weber en Freud tot en met Shorter en Foucault, op uiteenlopende wijzen belicht. Rüdiger Lautmann, hoogleraar in de algemene sociologie en de rechtssociologie aan de universiteit van Bremen, ontwikkelt in *Der Zwang zur Tugend* daarover enkele theoretische uitgangspunten en stellingen, die hij tevens empirisch tracht te toetsen. Om tot cumulatieve en integratie van kennis te komen, bepleit hij in het eerste deel van dit boek een theoriemodel, ervan uitgaande dat deze verschijnselen op verschillende niveaus, die elkaar wederzijds kunnen beïnvloeden, te analyseren zijn. Op het macroniveau van de samenleving in haar geheel, zoals onder andere gebeurt in de marxistische en de systeemtheorieën; op het mesoniveau van de controleinstanties, die met name in de interactionistische benaderingen bestudeerd worden; en op het microniveau van de inter- en intra-individuele verschijnselen, die vooral in de sociale psychologie en de psychoanalyse aan bod komen. Seksuele gedragingen en opvattingen louter en alleen verklaren uit economische of idealistische factoren is volgens Lautmann een versimpeling van de werkelijkheid. Hij wil juist de verschillende graden van relatieve autonomie en wederzijdse afhankelijkheid meten van zowel de economische en de politieke, als de cultureel-ideologische sectoren van het maatschappelijk leven. Zo vraagt hij zich af, in hoeverre regels en normen op seksueel gebied verweven zijn met individuele persoonlijkheidsstructuren en met de inrichting van de samenleving. Daarover stelt hij enkele hypothesen op: een beperkt seksleven zou samenhangen met conformistische seksuele opvattingen, met het stigmatiseren van seksuele devianten, en met een sterke binding aan behoudende maatschappelijke instituten. Erg opzienbarend zijn deze stellingen niet, maar het aardige is dat Lautmann ze met harde gegevens weet te onderbouwen. Deze zijn ontleend aan een enquête uit 1974. De interviewdata laten zien, dat er inderdaad bijna zonder uitzondering correlaties in de aangegeven richting zijn.

Het tweede deel van het boek behandelt de formele sociale controle via het strafrecht. Deze sociaal-wetenschappelijke beschouwingen over seksualiteit als strafbaar feit zijn ook

voor Nederlandse lezers interessant, ondanks de verschillen tussen de Duitse en de Nederlandse strafwet. Ook wij kennen immers misdaden zonder slachtoffer: bijvoorbeeld al die gevallen van prostitutie, pornografie en seksuele handelingen met jongeren die strafbaar zijn ook al is er geen sprake van dwang en geweld of misbruik van gezagsverhoudingen. Terwijl het wetenschappelijk niet vaststaat of er in dergelijke gevallen schade wordt toegebracht, schuiven de wetgevers hier botweg het beginsel terzijde dat er in geval van twijfel geen strafbaarstelling behoort te volgen. Ook kennen we in Nederland slachtoffers zonder misdaad, namelijk bij verkrachting binnen het huwelijk. Welke rechtsgoederen volgens juristen met deze al of niet strafbaarstellingen ook gediend zouden zijn, in feite, aldus Lautmann, beschermen deze bepalingen de moraal van behoudende groepen die verouderde opvattingen over familiebanden en man-vrouwrelaties in stand willen houden. En ook in Nederland probeert men in de discussie over de criminele politiek steeds vaker de klippen van een algeheel verbod of van volstrekte noninterventie te omzeilen door te schipperen met behulp van reguleringen (zoals in de prostitutie- en abortuskwestie).

De situatie van homoseksuelen in Duitsland vanaf de jaren dertig tot nu komt in het derde deel ter sprake. Bij de vorming van de Duitse staat in de vorige eeuw werd daar overal de Pruisische bepaling van kracht volgens welke homoseksueel verkeer tussen mannen van elke leeftijd een misdrijf was. Als tegenweer richtten ontwikkelde homoseksuelen een comité op, dat door voorlichting en wetenschappelijk onderzoek een einde wilde maken aan deze strafbaarstelling en aan de homovijandige gevoelens onder de bevolking. In 1929 besloot een meerderheid in de justitiële commissie van het parlement tot afschaffing van de bepaling, maar het uitbreken van de crisis verhinderde de uitvoering van dit besluit. Toen de nationaal-socialisten aan de macht kwamen, breidden zij de toepasselijkheid van de strafbepaling enorm uit. Iedere uiting van homoseksualiteit kon tot gevangenisstraf of concentratiekamp leiden. Op grond van vijftien kwalitatieve interviews met homoseksuele mannen die het Derde Rijk overleefd hebben, onder wie verscheidene met concentratiekampervaring, laat Lautmann zien welke gevolgen dit regime had. De betrokkenen moesten hun seksuele gerichtheid verbergen en raakten behept met een negatief zelfbewustzijn. Alleen de meest vluchtige, anonieme en tot seks beperkte omgangsvormen bleven bestaan (zoals de 'pissbakken'-cultuur). De repressie onder het fascisme, die slechts een op de spits gedreven vorm van een veel langer bestaande homofobie was, had nog verder strekkende gevolgen. Tot ver na 1945 bleef het homoseksuelen niet alleen onmogelijk om op een menswaardige manier met elkaar om te gaan, maar ook om een open subcultuur te ontwikkelen of om tot organisatievorming en politieke activiteiten over te gaan. In de vroege Bondsrepubliek werd wel in de privé-sfeer weer veel mogelijk, maar de dreiging van een strafvervolgning bleef bestaan en verminderde pas na 1959. En de reacties uit de bevolking bleven tot de jaren zeventig zeer vijandig. Pas in 1969 verdween de beruchte strafbepaling. De leeftijdsgrens voor homoseksueel verkeer werd 21 jaar en sinds 1973 18 jaar (voor heteroseksueel verkeer ligt de grens bij 16 jaar). Sindsdien zijn er overal in Duitsland homo-organisaties opgebloeid die ook politiek actief werden. Nieuw is, dat voor het eerst homo's, individueel en collectief, als homo's in de openbaarheid treden.

Het laatste deel van het boek is gewijd aan veranderingen in de maatschappelijke controle van seksueel gedrag. Als voorbeeld neemt Lautmann de verminderde stigmatisering van homoseksualiteit. Met feitelijke gegevens toont hij aan, dat vanaf de jaren zeventig niet alleen de negatieve sancties van de autoriteiten terugliepen, maar ook de negatieve vooroordelen bij de bevolking. Hij bespreekt drie daarmee samenhangende ontwikkelingen: de vervaging van de strikte tegenstelling tussen man en vrouw, veranderingen in de kennis over menselijke persoonlijkheid en samenleving, en de vermindering van de strafbepalingen. Met name de invloed van deze laatste factor tracht hij empirisch te toetsen. Met behulp van

enquêtegegevens laat hij een duidelijke correlatie zien tussen een betere kennis van de wetsveranderingen uit negenen zestig en drieënzeventig enerzijds en een lager niveau van discriminatie anderzijds. Een verandering in het recht kan blijkbaar ook veranderingen in menselijke gedragingen en opvattingen teweegbrengen. Hieruit put Lautmann goede hoop op gunstige effecten van een Wet Gelijke Behandeling. Hoewel het tot stand komen van zo'n rechtspositie op papier nog geen overwinning in de praktijk betekent, zou men een dergelijke wetgevende activiteit toch ook niet als een loze normstelling moeten afdoen. Naast een mogelijke attitudevormende werking, heeft het volgens Lautmann een zeker nut voor het afbreken van de marginale positie van homoseksuelen en als een bescherming tegen repressie. Het gehele boek vormt een degelijk doortimmerd betoog. Het bevat ook enkele bewonderende verwijzingen naar Nederland, waar homoseksuelen voor hun situatie meer gehoor weten te vinden in de maatschappij en in de politiek dan in de Bondsrepubliek het geval is. Over de moeilijkheden waarop het voorontwerp van een wet gelijke behandeling hier stootte spreekt Lautmann niet. De vraag blijft open hoe hij een dergelijke wet in concreto wil invullen en welke sancties hij zich voorstelt tegen overtredingen ervan. Wil men het niet bij een louter symbolische daad laten, dan zal men een dergelijke wet toch handen en tanden moeten geven om homoseksuelen daadwerkelijk tegen discriminatie te kunnen verdedigen.

Maarten Salden

K. Plummer (ed.): **The making of the modern homosexual**, Hutchinson London 1981.

J. Weeks, **Sex, politics and society. The regulation of sexuality since 1800**, Longman, London 1981.

Bovengenoemde boeken wil ik tegelijk bespreken omdat ze vanuit eenzelfde perspectief zijn geschreven en elkaar ten dele overlappen. Het boek dat door Plummer is samengesteld, bestaat uit acht artikelen waarvan er twee door Plummer zelf zijn geschreven. Alle bijdragen gaan over gelijkgeslachtelijke relaties, meestal van mannen, met uitzondering van het artikel van Faraday dat over onderzoek op lesbisch gebied gaat. Weeks, van wiens hand *Sex, politics and society* is, werkte ook mee aan het boek van Plummer. In zijn ene artikel komt eenzelfde opvatting omtrent seksualiteit en homoseksualiteit naar voren als in het eerste en zesde hoofdstuk van zijn boek.

In beide boeken wordt de samenhang benadrukt tussen seksualiteit, politiek en samenleving. In allebei wordt beklemtoond dat het bij homoseksuelen niet gaat om een vaststaande groep mensen of om altijd eendere gevoelens, maar eerder om momentopnames van een ontwikkeling. Homoseksualiteit wordt dus eerder als een produkt van sociaal-culturele processen gezien dan als een psychisch fenomeen dat bij een bepaald percentage van de bevolking voorkomt. Met name Foucault heeft met het eerste deel van zijn *Histoire de la sexualité: La volonté de savoir* (1976) bijgedragen tot de opvatting van de 'uitdoktering' of 'constructie' van de homoseksuele personage in de 19e eeuw. Deze persoon is sindsdien gaan functioneren als een soort blauwdruk voor homoseksuele gevoelens met als resultaat dat homoseksualiteit nu niet zozeer naar een seksueel gedragspatroon verwijst als wel naar een sociale rol (zie McIntosh in Plummer, p. 33).

In Plummers boek komen duidelijk de problemen naar voren van een sociologie van homoseksualiteit. Met name Plummer zelf stelt dat hij niet zozeer het verschijnsel homoseksualiteit wil onderzoeken maar juist hoe homoseksuele categorisering zich historisch hebben ontwikkeld; waarom ze op bepaalde personen van toepassing zijn geworden en wat de gevolgen voor die personen zijn geweest. Uitgangspunt is dat het hebben van homosek-

suele gevoelens niet hetzelfde is als homoseksueel te zijn. Over het tijdstip van ontstaan van de homoseksuele rol zijn de auteurs het niet eens. McIntosh noemt de 17e, Weeks de 19e en Marshall stelt dat pas in de 20e eeuw een beeld is ontstaan van de homoseksueel die alleen in de keuze van zijn seksuele object afwijkt van heteroseksuelen.

Steeds weer komt naar voren dat het niet zo eenvoudig is om vast te stellen wat homoseksualiteit is. In het voorwoord van Plummers boek staat bijvoorbeeld dat wat er tussen jongens en mannen gebeurde in het klassieke Griekenland weinig te maken heeft met de betrekkingen tussen mannen in hedendaags San Francisco. Dat is een logische consequentie als men homoseksualiteit meer als een sociale rol dan als een seksueel fenomeen ziet. In het voorwoord staat: '... our starting point contends that specific ways of experiencing sexual attraction and gender behaviour are bound up with specific historical and cultural milieux' (p. 12). Zo beschouwd kan men seksuele betrekkingen die mensen met elkaar onderhouden op verschillende plaatsen en tijden niet zonder meer met elkaar vergelijken. Weeks citeert Foucault: 'Sexuality must not be thought of as a kind of natural given which power tries to hold in check, or as an obscure domain which knowledge tries to uncover. It is the name that can be given to a historical construct' (in Plummer, p. 91). Deze opvatting loopt als een rode draad door de twee boeken. Het is dus niet zozeer het seksuele dat vorm geeft aan het sociale, maar andersom. Seksualiteit is zo gezien geen constante biologische drift die zich in verschillende vormen uit, maar ze is zelf ook een sociale constructie.

Dit is ook de opvatting van Weeks in *Sex, politics and society*. Zo schrijft hij dat seksualiteit geen onproblematisch natuurlijk gegeven is maar eerder '... an historical unity which has been shaped and determined by a multiplicity of forces, and which has undergone complex historical transformations' (p. xi). In zijn boek schetst hij een aantal van die ontwikkelingen. Zo komt het toenemende belang van seksualiteit als speerpunt van sociale interventie en organisatie in de laatste 200 jaar naar voren. Dat is grofweg de tijd van de Engelse industrialisatie en urbanisatie, hoewel Weeks zich haast te zeggen dat tussen die ontwikkelingen en de organisatie van seksualiteit geen simpele causale relatie bestaat maar dat ze wel met elkaar verband houden.

Hij laat zien hoe in deze periode seksualiteit een overheersende rol is gaan spelen in het dagelijkse leven, in de politiek, in het demografische beleid. Men probeerde prostitutie aan banden te leggen en mannelijke lusten in te dammen. Homoseksualiteit werd voorwerp van schandalen en medische interesse; masturbatie kreeg als schadelijke afwijking veel aandacht; artsen gingen voorschrijven wat een gezond seksueel leven was. Seksualiteit als sociale ideologie werd geboren.

Alhoewel Weeks een degelijk, zij het geen opzienbarend, overzicht geeft van deze historische ontwikkelingen, mis ik toch een duidelijke mening over de samenhang tussen seksualiteit, politiek en samenleving. Weliswaar gaat hij in zijn eerste hoofdstuk in op de constructie van seksualiteit en op de literatuur daaromtrent, maar in de meer beschrijvende hoofdstukken valt hij terug op wat hij zelf de 'essentialistische' opvatting van seksualiteit noemt. Hij behandelt wel de regulering van seksualiteit (zoals prostitutie, homoseksualiteit, voortplanting) maar de beleving en constructie van seksualiteit zelf komen nauwelijks aan de orde. Dit gebeurt wel als hij de constructie en categorisering van homoseksualiteit behandelt maar in tegenstelling tot wat hij zegt (p. 15), vind ik niet dat dat als illustratie kan dienen voor het effect van categorisering van heteroseksuele ervaringen. Hij beschrijft wel de Victoriaanse moraal ten aanzien van gezin en seksualiteit, maar welke gevolgen dat had voor de beleving van seksualiteit op persoonlijk niveau komt niet goed uit de verf. Ook voor Weeks geldt blijkbaar dat onorthodoxe vormen van seksualiteit zich beter lenen voor een bepaald theoretisch raamwerk dan de 'gewone' heteroseksuele.

Een ander probleem van de constructionistische opvattingen van Weeks en Plummer is

dat ze weliswaar bepaalde vormen van seksualiteit in een sociologisch kader plaatsen, maar daarmee verklaren ze nog niet waarom de één homoseksueel en de ander heteroseksueel wordt. Weeks schrijft dat het medische model dat in de 19e eeuw ontwikkeld werd van grote invloed was op de herkenning en beleving van homoseksualiteit. De vraag blijft dan wel in hoeverre personen met homoseksuele neigingen zich hebben laten leiden door dit model en tevens hoe de relatie tussen medisch vertoog en seksueel verlangen is.

In deze twee en vele andere boeken heerst een grote spraakverwarring over homoseksuelen. De één refereert naar diegenen die hoofdzakelijk geïnteresseerd zijn in gelijkgeslachtelijke seksuele contacten en de ander bedoelt diegenen die een seksuele identiteit hebben gevormd op basis van een bepaalde maatschappelijke opvatting van homoseksualiteit. Volgens de eerste opvatting zijn het klassieke Athene en het hedendaagse San Francisco even homoseksueel, ook al zijn ze gescheiden door twee millennia. Volgens de tweede mening hebben ze weinig met elkaar te maken: de handelingen mogen dan op elkaar lijken, de betekenissen die eraan gehecht worden, verschillen hemelsbreed. Hiervoor citeerde ik een paar zinnen van Plummer waarin hij de culturele bepaaldheid van seksualiteit beklemtoont. Het klinkt overtuigend, maar toch blijft het moeilijk voor te stellen dat bij de Grieken seksuele voorstellingen volkomen anders waren. Pleit de blijvende aantrekkingskracht van tekeningen op vazen en van andere homo-erotische kunstuitingen niet eerder voor een zekere continuïteit van menselijke verlangens dan voor een vergaand cultureel relativisme?

Peter Vlaspolder

Th. Weinberg & L. Kamel (eds.): *S and M, Studies in Sadomasochism*, Prometheus Books, New York 1983.

In de bundel *S and M: Studies in Sadomasochism* stellen de redacteurs Weinberg en Kamel vast, dat in het verleden het verschijnsel sadomasochisme bijna uitsluitend in de psychiatrie en de seksuologie beschreven en geanalyseerd is. Dit hield in dat vooral de subjectieve ervaringen en de psychodynamische processen die aan het verschijnsel ten grondslag lagen aandacht kregen en dat de gegevens verkregen werden via casuïstiek bij patiënten. Zij menen dat het tijd is voor een sociologische benadering. Ter illustratie is een aantal fragmenten van seksuologen vóór en rond de eeuwwisseling opgenomen: van Krafft Ebing, Ellis en Freud. Aan het werk van deze pioniers wordt met deze korte stukken weinig recht gedaan. Met name de ontwikkeling in Freuds denken over sadisme en masochisme had wel wat uitvoeriger belicht kunnen worden.

De nieuwere, sociaal-psychologische en sociologische benadering kreeg pas vorm na 1969 toen Gebhard, directeur van het Kinsey instituut in Indiana in een lezing voor de Amerikaanse academie voor psychoanalyse wees op de sociale determinanten bij 'seksuele deviaties'. Het fragment over sadomasochisme is in dit boek opgenomen. Gebhard wijst op allerlei symbolische betekenissen in SM-interacties, met name op die rond het thema dominantie en submissie en pleit voor meer onderzoek. Het duurt dan toch nog enige tijd voordat het eerste grootschalige onderzoek gestalte krijgt. Spengler, een Duitse psychiater (!) doet in de periode 1974-1979 een empirisch onderzoek onder 245 mannen (54% exclusief of overwegend homoseksueel) en hun subculturen<sup>1</sup>. Een bondig en informatief artikel van zijn hand is opgenomen, waarin hij ook een onderscheid maakt tussen de hetero- en homosubcultuur. Kamel stelt een model voor van zes fasen die hij representatief acht voor de wijze waarop de leatherboy zich een plaats verwerft in de SM- en leersubcultuur<sup>2</sup>. Het is een model voor identiteitsontwikkeling dat hij zonder veel bewijsvoering presenteert. Enkele oppervlakkige interviews met dominante dames besluiten de sectie 'Identities'. De

kennis is (op het onderzoek van Spengler na) nog erg fragmentarisch en ongeordend.

Interessanter zijn de artikelen over SM-interacties die dan volgen. Degenen die niet geïnformeerd zijn raken hierdoor op de hoogte van wat mensen nu precies met elkaar doen als ze het over SM hebben. Weinberg doet een poging om via analyse van de inhoud van contactadvertenties een beeld te krijgen van de opbouw van de subcultuur met name ten aanzien van variabelen als sekse en dominantie versus onderdanige rol, wat hem brengt tot ongerechtvaardigde generalisaties. Pat Califia benadert in meer persoonlijke stijl de situatie van lesbiennes bij de realisering van SM. Haar sociologische analyse komt hier minder uit de verf dan in andere artikelen die zij hierover geschreven heeft.

In de laatste sectie 'de sociale organisatie van *S and M*' is het artikel van Lee interessant. Hij beschrijft *S and M* als een alternatieve leefstijl waarbij het nemen van sociale risico's een wezenlijk onderdeel is. Op vier manieren wordt het risico beperkt: door afscherming van de subcultuur, de selectie van potentiële partners, de onderhandelingen over de interactie (het scenario) en de controle over de interactie bij het realiseren van *S and M*. De gegevens die hij hierover geeft lijken ons minder speculatief dan het artikel van Kamel in dezelfde sectie over de betekenissen van *S and M* in de mannenhomocultuur.

Kamel is ook verantwoordelijk voor het afsluitende hoofdstuk waarin een seksuologie van het sadomasochisme wordt bepleit. Erg verhelderend is het niet. Het lijkt vooral geschreven om tot de geruststellende conclusie te komen dat mensen met meer conventionele normen en praktijken weinig hebben te vrezen van de exploraties in macht, onmacht en controle die binnen *S and M*-subculturen plaatsvinden. De geïnteresseerde lezer blijft met een aantal vragen zitten. Hoe zit het nu precies met de symbolische betekenissen in *S and M* en hun relatie met sociale factoren? Zijn de Freudiaanse en post-Freudiaanse noties die het verschijnsel pathologiseren geheel achterhaald en waarom? Is *S and M* de zoveelste variant in een seksueel patroon van mensen of gaat het om blijvende duurzame en wezenlijke persoonlijkheidskenmerken, zodat men naast sadomasochisme ook kan spreken van sadisten, masochisten en sadomasochisten? De hier gepresenteerde artikelen zijn niet meer dan een aanzet op een terrein dat al zeer lang in onze 'geromantiseerde' samenleving tot een taboe is gemaakt. Dat geeft de meeste artikelen een verkennend karakter waarbij vooral de mogelijk donkere zijden van de interacties niet te veel aandacht (mogen) krijgen. Als verkenning is het de moeite waard.

Lex van Naerssen en Dick Visser

#### Noten

1. Een soortgelijk onderzoek vond in Nederland plaats: D. Visser, *Vormen van Sadomasochisme*; onderzoeksresultaten Deel I, IKPP Utrecht 1983.

2. Het model van Kamel voor de 'SM-identiteitsontwikkeling' wordt besproken en toegepast in: D. Visser, *Interviews met Sadomasochistische Mannen en Vrouwen*; onderzoeksresultaten Deel II, IKPP RU Utrecht 1985.